

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

11 (6) 2024

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received: 25.09.2024

Kabul tarihi | Accepted: 18.12.2024

Yayın tarihi | Published: 25.12.2024

Demet Karasu

<https://orcid.org/0000-0003-4784-6671>

Assistant Professor, Izmir Bakırçay University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Türkiye, demet.karasu@bakircay.edu.tr.

Atıf Künyesi | Citation Info

Karasu, D. (2024). Mahmud Nedim Paşa ve Nedimof Yakıştırması. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11 (6), 4304-4321.

Mahmud Nedim Paşa ve Nedimof Yakıştırması

Öz

Devlet kademelerinde önemli hizmetlerde bulunmuş olan Mahmud Nedim Paşa, Tanzimat döneminin kayda değer simalarından biridir. Yine aynı şekilde devlet memurluklarında önemli görevler icra etmiş olan Mustafa Reşid Paşa, Âli Paşa ve Fuad Paşa gibi şahıslarla kurduğu yakın münasebetlerden ötürü Paşa, bürokraside emin adımlarla ilerlemiştir. Devlet hizmetindeki tecrübeleri, ciddiyeti, istikameti ve gerçekleştirdiği icraatlarla Sultan Abdülaziz'in dikkatini celp etmiştir. Devletin içinde bulunduğu çalkantılı süreçte memuriyet hayatı da aynı oranda çalkantılı geçen Mahmud Nedim Paşa'nın bozulan ekonomiyi düzeltmek adına gerçekleştirdiği Tenzil-i Faiz, diplomasi anlayışı ve birtakım icraatları şahsına karşı düşmanlık oluşturmuştur. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasî, iktisadî ve sosyal durumun kötüye gitmesiyle kurtuluş çaresi olarak başka bir devletin dostluğuna inanılmış ve bu doğrultuda önemli devlet adamları kendi görüşleri yönünde bir dış güce yanaşmıştır. Mahmud Nedim Paşa da zikredildiği üzere diğer devlet adamlarının da yapmış olduğu gibi dış güçlerden kendisine Rusya'yı yakın görmüştür. Ancak bu durum Paşa için ağır ithamlara ve "Nedimof" olarak anılmasına neden olmuştur. Söz konusu çalışmada Mahmud Nedim Paşa'nın yaptığı icraatları hangi sebeple yaptığı, neyi amaçladığı arşiv belgeleri ve diğer birinci el kaynaklar aracılığıyla ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. İlgili makalede, Mahmud Nedim Paşa'ya karşı olan yakıştırmalar tartışmaya açılarak, özellikle Paşa'ya karşı itham edilen Nedimof lakabının ne

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

derece doğru olduğu ve neden böyle bir lakabın takıldığına dair bilgiler verilerek döneme ışık tutulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Rusya, Mahmud Nedim Paşa, Nedimof

Mahmud Nedim Pasha and the Nedimof Appellation

Abstract

Mahmud Nedim Pasha, who served at important state levels, is one of the noteworthy figures of the Tanzimat period. Likewise, due to the close relations he established with people such as Mustafa Reşid Pasha, Âlî Pasha and Fuad Pasha, who also held important positions in the civil service, Pasha took firm steps forward in the bureaucracy. He attracted the attention of Sultan Abdülaziz with his experience in state service, his seriousness, his direction and his actions. Mahmud Nedim Pasha, whose civil service life was equally turbulent in the turbulent period in which the state was in, created enmity against him with his Tenzîl-i Interest, diplomacy understanding and some of his actions in order to correct the deteriorating economy. With the deterioration of the political, economic and social situation of the Ottoman Empire, the friendship of another state was believed to be the solution for salvation, and in this direction, important statesmen approached a foreign power in line with their own views. As mentioned, Mahmud Nedim Pasha, like other statesmen, favoured Russia among the foreign powers. However, this situation led to heavy accusations against Pasha and he was labelled as 'Nedimof'. In this study, the reasons for Mahmud Nedim Pasha's actions and what he aimed to achieve were tried to be revealed through archival documents and other first-hand sources. In the related article, the epithets against Mahmud Nedim Pasha were opened to discussion, and it was tried to shed light on the period by giving information about how accurate the nickname Nedimof, which was accused against Pasha, was and why such a nickname was attached.

Keywords: Ottoman Empire, Russia, Mahmud Nedim Pasha, Nedimof

Giriş

Osmanlı Devleti'nin klasik dönemindeki ihtişamının son bulduğu, bilhassa siyasî, iktisadî ve idarî anlamda kaos içinde bulunduğu bir zamanda dünyaya gelen Mahmud Nedim Paşa, kendisi gibi devlet kademlerinde önemli memurluklar icra eden Gürcü Mehmed Necib Paşa'nın küçük oğludur (Mahmud Nedim Paşa, 1327, s. 4; Süreyya, C. III, 1996, s. 921). Küçüklüğünden itibaren babasının memuriyetlerinden ötürü devlet işleriyle yakından alakadar olmuş ve bu anlamda tecrübe kazanmıştır (Süreyya, C. III, 1996, s. 921). Gençlik çağında, Tanzimatın fikir babası Mustafa Reşid Paşa'yla irtibata geçerek bizzat onun tarafından yetiştirilmiştir, ancak onun fikirlerinden pek fazla etkilenmemiştir. Babîâlî ve saray arasında seçim yapmak zorunda kalan Mustafa Reşid ve yetiştirmeleri Babîâlî tarafında yer alırken, Mahmud Nedim Paşa'nın saray tarafının en önemli

savunucusu olduğu söylenebilir (Yılmaz, 2008, s. 321; Çağatay, 1985, s. 55-56). Merkezi idarede Sultanların mutlak idaresinden yana gelenekçi bir anlayışta olan, Tanzimata karşı sert eleştirilerde bulunan ve yapılan bütün ıslahatların taklitten öteye gidemediğini savunan (Mahmud Nedim Paşa, 1327, s. 9, 26-30) Paşa, fikirleri, devlet idaresinde uyguladığı icraatları ve dış politika anlayışından ötürü kendisine karşı muhalif gurubun oluşmasına neden olmuş, hatta Osmanlı tebaası tarafından da eleştirilmiştir (Öztuna, 1984, s. 45). Özellikle, diplomaside dönemin önemli devlet adamlarının düşüncelerinin aksine fikirleri olan Paşa, dış güçlerden dost devlet olarak Rusya'yı görmesi ve dönemin Sultanını bu yönde etkilemesi onun düşman kazanmasına ve Nedimof olarak zikredilmesine yol açmıştır (Midhat Paşa, 1997a, s. 61; Ebuzziya Tefvik, 1973, s. 410) . Esasen dış politika konusuna daha geniş çerçeveden bakılmalıdır. Pek çok sadrazam gibi Mahmud Nedim Paşa'nın da devletin bekâsı için bir dış güce dayanma ihtiyacını benimsediği düşünülebilir. Nasıl ki dış politikada İngiltere ve Fransa gibi devletlerin dostluğuna inanıldıysa, Paşa'nın da Rusya'nın bir dost devlet olabileceğinden yana eğilimlerinin olması, o devletin stratejilerini makul görmesi pek tabii mümkün kabul edilebilir. Aslında Mahmud Nedim Paşa'nın bu bağlamda eleştirilmesinin de geçerli sebepleri vardır. Özellikle Osmanlının son dönemlerine bakıldığında, Rusya ile sık sık yaşanan savaşlar ve bu savaşların devlete yüklediği ağır yükler böyle bir algının oluşmasına neden olmuş olabilir. Söz konusu çalışmada Mahmud Nedim Paşa'nın kısaca hayatından, şahsiyetinden ve fikrîyatından, bu olumsuz algıların oluşma nedenlerinden biri olan Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki ilişkilerden ve özellikle Paşa'nın Rus elçisi İgnatıyef ile arasındaki münasebetlerden bahsedilerek konu ele alınacaktır.

İlgili çalışma, Mahmud Nedim Paşa üzerindeki algının sebeplerini, bu algıya neden olan gerekçeleri ortaya koymak ve dönemin siyasî anlayışı, özellikle devletin ve devlet adamlarının izlediği denge politikası üzerinde durularak Paşa'nın şahsi kimliğinin bazı haksız yorumlamalara maruz kalması nedeniyle kaleme alınmıştır. Çalışmayla, XIX. yüzyılın siyasî ilişkileri, bürokrasisi, bürokratlar arası rekabetin ve bu rekabetin ortaya çıkardığı kaos üzerine bilgi verilerek, makalenin ana karakteri olan Mahmud Nedim Paşa'nın neden Nedimof olarak zikredildiği, bu lakabın doğru olup olmadığı, devletin bekâsı yönünde hangi politikaları izlediği, birinci el kaynaklar ve güncel akademik literatür tasnif edilerek tartışmaya açılmıştır. Ayrıca Paşa hakkındaki ithamların altının dolu olmayabileceği de ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1. Mahmud Nedim Paşa ve Rus Taraftarlığı

1.1. Mahmud Nedim Paşa

Hayatıyla ilgili pek fazla bilgiye ulaşılamayan Mahmud Nedim Paşa, 1818 yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir (Danişmend, 1971, s. 85; Pakalın, 1940, s. 1; Sadrazam Sait Paşa, 1977, s. 339). Gürcü Mehmed Necib Paşa'nın küçük oğlu olan (Mahmud Nedim Paşa, 1327, s. 4; Süreyya, C III, 1996, s. 921) ve devlet kademelerinde Sadâret Mektûbî Kalemi, Âmedî Kalemi, Sadâret Müsteşarlığı (A.DVN. 96/8; A.DVN. 95/8), Sayda (İ..DH., 315/20319), Şam (A.MKT.UM.. 221/42; Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1273, s. 69), İzmir (A.MKT.UM.. 251/54) gibi çeşitli valilikler, Meclis-i Vâlâ Üyeliği (A.MKT.MHM. 385/57), Bahriye Nazırlığı (İ..DH.. 572/39877; Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1285, s. 35; Tasvir-i Efkâr, no:569), iki kez sadrazamlık (HSD.AFT 3/60; Takvim-i Vekayi, no: 1404; Vakit, no: 83; Basiret, no:464; Ceride-i Havadis, no: 2864) ve Dâhiliye Nezâreti (Y..EE... 75/60; Y..EE... 75/26; İ..DUİT 190/50; Tercüman-ı Hakikat, no: 403) gibi önemli görevler icra etmiş Mahmud Nedim Paşa'nın, babasının ve dedesinin Hıristiyanlıktan Müslümanlığa geçtikleri yönünde bilgiler mevcuttur (Mordtmann, 1999, s. 67). Önemli hâcegânlardan biri olan Paşa'nın babası, nâzırlık, defterdarlık, Meclis-i Vâlâ azalığı ve valilik gibi görevler icra etmiştir. 1850-1851 yılında hayata gözlerini kapayan Gürcü Mehmed Necib Paşa Eyüp'te defnedilmiştir. Ailenin üçüncü çocuğu olan Mahmud Nedim Paşa'nın annesiyle ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır (Davison, 1991, s. 68; Süreyya, C IV, 1996, s. 1246). Kendisinin de Lütfî adında bir oğlu ve bir de ismine ulaşılamamış bir kızının olduğu (Abdurrahman Şeref, 1996, (Haz. B. Kodaman-M. Ali Ünal), s. 138), hatta kızının Vamık Paşazâde Ahmed Refik Bey ile evlendiği ve ondan torunları olduğu bilgi dahilindedir (Süreyya, C III, 1996, s. 921). Mahmud Nedim Paşa, çocukluğunu oldukça huzurlu bir ortamda geçirmiş ve babasının memuriyet görevlerinden dolayı küçük yaşlardan itibaren devlet işleriyle yakından alakadar olmuştur (Akyıldız, 2003, s. 374; Karal, 2003, s. 69). Babasının Nakşibendi tarikatının Halidî koluna bağlı olmasından ötürü Ehl-i Sünnet anlayışıyla yetişen Paşa, Şer'î hukukun hem devlet hem de toplum için önemli bir güç kaynağı olduğu inancındadır.

Yapısal anlamda zeki ve cömert, edebî olarak kitâbet ve şiirde oldukça yetenekli olan ve Nedim mahlasıyla şiirler yazan Mahmud Paşa'nın (Süreyya, C III, 1996, s. 921) karakteri, siyasî ve dünya görüşü hakkında farklı yorumlar mevcut olup bilhassa değişken bir karaktere sahip olduğu hususunda görüşler yoğunudur (Abu-Manneh, 1990, s. 260-261). Bazı çevreler tarafından ise fesatçı, nifakçı, kararsız, önünü arkasını düşünmeyen ve memuriyet hayatının idarî hatalarla dolu olduğu

ileri sürülmüştür. En büyük eksiğinin ve hatasının Aydın demir hattını teminatsız olarak İngilizlere vermesi, yabancı dil bilmemesi ve hukuk bilgisinin zayıf olması tezini savunanlar, resmî yazı yazma ve Babîâlî'nin çalışma stratejisine vakıf olmasının onun tek meziyeti olduğunu ileri sürmüşlerdir (Hülagü, 2007, s. 177; Âtîf Hüseyin Bey, 2013, s. 351; Tanpınar, 2014, s. 162). Hatta İngiliz Yüksek Komiseri Horace Rumbold, Paşa ile olan iletişimini “yabancı dil bilmemesinden ötürü” tercümanlar aracılığıyla sağladığını ve bu durumdan hazzetmediğini eserinde vurgulamıştır. Ayrıca görüşmelerde Mahmud Nedim Paşa'nın umursamaz tavırlarından ve “kaba” olmasından da şikayetçi olduğunu dile getirmiştir (Rumbold, 1902, s. 319-321). Her ne kadar muhalifleri tarafından kıyasıya eleştirilse de Paşa'yı seven, fikirlerini savunan önemli devlet ricali de olmuştur. Bu şahıslardan en mühimi kendisi gibi edebî yönü güçlü olan ve uzun yıllar Dâhiliye Nâzırlığı görevini ifa eden çağdaşı Mehmed Memduh Paşa'dır. Hatta “Fâik” mahlasıyla şiirler kaleme almış (Kurşun, 2003, s. 496-497) olan Mehmed Memduh Paşa, baharı tasvir ettiği ve baharın gelişini müjdelediği *Berk-i Sebz* namlı risâlesinde Paşa'ya ithafen pek çok kaside yazmış, dizelerinde Paşa'nın fiziki ve karakteristik özelliklerini ve fikirlerini övmüştür (Atatürk kitaplığı, 2024). Diplomasi alanında yakın münasebette bulunduğu ve adından çokça söz ettiren Rus elçisi, Paşa'ya zeki ve çalışkan bir devlet adamı diyerek olumlu vasıflar yüklemiş, bilhassa muhafazakâr kesimin Paşa'ya saygı duyduğunu vurgulamıştır (Kapıcı, 2013, s. 385). Netice itibarıyla, bilhassa idarî yönden eleştirilen Mahmud Nedim Paşa'dan hazzetmeyenler olduğu kadar önemli devlet adamlarından destekleyenler de olmuştur. Ancak gayreti elden bırakmayan Paşa, ulaşmak istediği yere gelebilmiştir. Memuriyet hayatı inişli çıkışlı geçen Paşa, son görevi olan Dâhiliye Nâzırlığı sırasında ağır bir hastalığa yakalanmıştır. Birkaç hastalığın bir arada nüksetmesiyle günden güne yıpranan Mahmud Nedim Paşa, çeşitli doktorlar tarafından tedavi altına alınmış ancak acılara daha fazla dayanamayarak 14 Mayıs 1883 yılında hayatını kaybetmiştir (Öztuna, 1984, s. 462; Süreyya, C III, 1996, s. 921). Çeşitli basın organları aracılığıyla ölümü duyurulan¹ Paşa'nın cenazesi, vasiyeti üzerine İstanbul'da Cağaloğlu'na defnedilmiştir (Akyıldız, 2003, s. 375). Siyasî kimliğiyle ön plana çıkmış olan Nedim Paşa'nın bir diğer önemli yönü edebî kimliğidir. Kendisini farklı alanlarda geliştirebilen Paşa, siyasî ve bürokratik içerikli *Âyine-i Devlet ve Hasbihâl*, *Müdâfa'anâme*, *Hikâye-i Melik Muzaffer* ve *Divân* gibi çeşitli eserler kaleme almıştır (Yılmaz, 2008, s. 69-70). Özellikle *Âyine ve Hasbihâl* adlı siyasî içerikli eserinde, idarî anlamda devletin

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz.: (Tercüman-ı Hakikat, no: 1479, 7 B 1300; 15 Mayıs 1883; İnal, 1982, s. 302).

daha iyi bir seviyeye nasıl getirilebileceğine dair kendince izahlar yaparak çıkarımlarda bulunmuştur. Ona göre, devletin bekâsı için eskiden olduğu gibi güçlü bir Sultan bulunmalı, Padişah görev ve yetkilerini adilâne bir şekilde bürokratlarıyla paylaşmalı ve devlet idaresinde hiçbir memur gereğinden fazla söz hakkına sahip olmamalıdır. Buradan da Mahmud Nedim Paşa'nın idarî anlayışının, Tanzimatçı bürokratların savundukları fikirlerin tam aksi yönde olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca eserinde yapılan ıslahatlar üzerinde de duran Paşa, yeniliklerin Osmanlı Devleti'ne uygun olup olmadığını tartışmadan ve devlet için reforme etmeden birebir Avrupa devletlerinden kopyalanarak alınmasını sadece şekil itibariye yapılan ıslahatlar bazında değerlendirmiş ve devlete hiçbir katkı sağlamayacağını vurgulamıştır (Bkz. Karataş, Karasu & Karasu, 2021). Ahmed Midhat Efendi'nin Üss-i İnkılab eserinde kendisi hakkında yaptığı ithamlara karşılık Mahmud Nedim Paşa, *Müdâfa'anâme (Reddiye)* adlı eserini yazmıştır (Bkz. Mahmud Nedim Paşa, 1032). Bir diğer eseri olan *Hikaye-i Melik Muzaffer* adlı eserinde de Âyine ve Hasbihâl çalışmasında izah ettiği *İdeal Padişah* formunu burada hayali bir karakter üzerinden canlandırmaya çalışmıştır (Bkz. Mahmud Nedim Paşa, Sadr-ı Esbak, 1283). Paşa'nın son olarak besmele ve duayla başlayıp akabinde Nât-ı Şerîf, kaside ve gazellerle devam eden, ara ara Sultan Abdülaziz Han ve birtakım paşalardan bahsettiği *Divân-ı Mahmud Nedim Paşa* adlı eseri de mevcuttur. Sonuç itibariyle, siyasî, sosyal ve iktisadî anlamda yaptığı bazı icraatları, dış siyasette izlediği denge politikası her ne kadar birtakım çevrelerce eleştirilse de, savunduğu görüşler dolayısıyla mutlakiyetçilik ve saray yanlısı duruş ve tavrı Padişahların yönetimde onu tercih etmelerinin en önemli nedenlerinden biri olduğu söylenebilir.

1.2. Osmanlı-Rus İlişkilerine Kısa Bir Bakış

Nedim Paşa'nın diplomasi anlayışından bahsetmeden önce ilişkileri uzun yıllara dayanan ve dönemin iki büyük gücü olan Osmanlı-Rus münasebetlerine kısaca değinmek gerekmektedir (Ortaylı, 2008, s. 163; Öztürk, 2010, s. 217). Sultan II. Bayezid zamanında, III. İvan'ın ikili ticari ilişkileri canlandırmak ve bir düzene sokmak amacıyla Osmanlı Devleti'ne elçi göndermesiyle başlamıştır. Bu ilişkide Osmanlı Sultanlarının Moskova knezliğini doğrudan muhatap kabul etmemesi ve Kırım Hanları vasıtasıyla münasebette bulunmaları dikkat çekici bir ayrıntıdır (Topsakal, 2016, s. 34). Ancak durum, ilerleyen zamanlarda değişmeye başlayacak ve her zaman sıcak denizlere inme arzusunda olan ve doğrudan Osmanlıyla ilişki kuramayan Rusya, 1699 Karlofça antlaşmasıyla Osmanlı Devleti'yle karşılıklı bir anlaşma yapacaktır (Topsakal, 2016, s. 37-38). Karlofça'yla Osmanlı'ya karşı zafer kazanan Rusya, artık rakip haline gelerek Osmanlı'nın

sınırında büyük bir güç olmaya başlamıştır (Şahin, 2010, s. 281-283). XVIII. ve XIX. yüzyıllarda neredeyse her on yılda bir Osmanlı Devleti'yle savaşarak imparatorluğu en çok uğraştıran ve yıpratılan devlet durumuna gelmiştir.

Tarihsel süreç içinde Osmanlı İmparatorluğunu yıkma amacı güden Rusya, bu konuda büyük güçler tarafından yalnız bırakılınca en azından imparatorluğu nüfuzu altına almayı hedeflemiştir. Hedefleri doğrultusunda Rusya, aradığı fırsatı Kavalalı Mehmed Ali Paşa isyanı ile bulmuştur. Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın isyanını dahi durduracak kuvveti bulunmayan Osmanlı Devleti, "denize düşen yılanı sarılır" misali Rusya'dan yardım talep etmiş ve iki devlet arasında Hünkâr İskeleyi Antlaşması (1833) imzalanmıştır. Rusya bu antlaşmayla sıcak denizlere inme arzusuna kısmen ulaşarak boğazlarda söz hakkı elde etmiştir (Kurat, 2011, s. 61; Tükin, 1947, s. 146, 158-160; Kurat, 2014, s. 345). Ancak bu durum uzun sürmemiş, başta İngiltere ve Fransa'nın bu antlaşmaya karşı çıkması neticesinde aralarında 1841 yılında Londra Boğazlar Sözleşmesi imzalanmış ve Rusya, Hünkâr İskeleyiyle kazanmış olduğu ayrıcalığı kaybetmiştir. Bu kayıptan dolayı Rusya, bunun öcünü almak için kutsal yerlerin tasarrufu meselesini gündeme getirerek almaya çalışmıştır (Özcan, 2010, s. 319-322). 1853'te aralarında başlayan savaşla Rusya, Sinop'ta Osmanlı donanmasını 30 Kasım 1853 tarihine gelindiğinde faciaya uğratmıştır (Özcan, 2008, s. 70-74; Özcan, 2007, s. 11). Böyle bir hadisenin yaşanması İngiltere ve Fransa tarafından bir "meydan okuma" şeklinde algılanmıştır. Bundan ötürü, bu iki büyük güç Osmanlı Devleti'nin yanında yer alarak Kırım'a asker göndermiş ve Rusya'ya karşı zafer elde etmişlerdir. 1856 yılında imzalanan Paris Antlaşması'yla, Karadeniz'in tarafsızlığı kabul edilerek Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü Avrupalı devletlerin garantisi altına alınmıştır (Türkgeldi, 1987, s. 120; Ortaylı, 2007, s. 202). İmparatorluk üzerindeki emellerinden vazgeçmeyen Rusya, dış politikada diğer güçleri yanına çekmek için çaba sarfetmiş ve bu hedefini, başından beri Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünden yana olan İngiltere'nin dış politikada imparatorluğu yalnız bırakmasıyla gerçekleştirmiş ve Osmanlı Devleti'nin ezeli düşmanı haline gelmiştir (Özcan, 2010, s. 343; Türkgeldi, 1987, s. 57-58).

2. Mahmud Nedim Paşa'nın Diplomasi Anlayışı ve Rusya Taraftarlığı Meselesi

Osmanlı'nın dış politikasının durumu böyle iken ülke içindeki durum da pek iç açıcı değildi. Siyasî, iktisadî ve idarî yönden çalkantılı geçen bir dönemde özellikle Paşa'nın sadâret makamını ilk kez icra ettiği dönemde usule aykırılıklar, sık sık görev değişiklikleri ve bu durumla ilişkili olarak rüşvetler çoğalmıştı (Öztuna, 2006, s. 133; Mahmud Celaleddin Paşa, 1983, s. 46). Ülkenin

içinde bulunduğu bu vahim durum, İmparatorluğun parçalanmasını şimdilik istemeyen Avrupa devletleri tarafından endişeyle karşılanmışsa da Rusya, vaziyeti kendi lehine çevirmeyi başarmıştır. Sadrazam Mahmud Nedim’le arasını iyi tutmaya çalışmış ve Paşa, kısmende olsa Rus istekleri doğrultusunda icraatlarda bulunmuştur (Mahmud Celaleddin Paşa, 1983, s. 46). Tanzimat döneminde pek çok sadrazam, devletin menfaatleri doğrultusunda bir dış gücün dostluğuna inanmıştır. Mesela Reşid ve Ömer Lütfi paşalar İngiltere yanlısı (Dönmez, 2019, s. 79-81), Rıza, Âlî ve Fuad paşalar Fransa yanlısı politikalar güderken, Mahmud Nedim Paşa Rus politikalarını kendi politikalarına yakın hissetmiştir (Akyıldız, 2018, s. 356). Neticede rakip olan bu Tanzimat bürokratları, iktidarı ele geçirmek için benimsedikleri dış gücün desteğine başvurmak suretiyle bu devletlerin bir nebze de olsa İmparatorluğun iç işlerine müdahale etmelerine zemin oluşturmuşlardır. Aslına bakıldığında Rus dostluğuna, sadece Mahmud Nedim Paşa değil, onun dışında Server Paşa da önem vermiştir (Mordtmann, 1999, s. 21). Rumbold, Server Paşa’nın, Mahmud Nedim Paşa’ya kıyasla daha fazla Rus etkisi altında kaldığını beyan etmiştir (Rumbold, 1902, s. 317). Mahmud Nedim Paşa’nın bu derece Rus yanlısı olarak akssettirilmesinin nedeni özellikle son dönem dış politikasında Rusya’yla sık sık savaşların yaşanması ve ebedi düşman olarak görülmesi denilebilir. İgnatiyef’in artan nüfuzu hem Saray hem de Babîâlî üzerinde açıkça hissedilmiştir. Hakeza Rus elçilik konağı, İstanbul *sociétésinin* de bir toplantı yeri hatta gerek sanatsal tiyatroların sergilendiği gerekse de diplomasi tiyatrosunun oynandığı bir sahneye dönüşmüştür (Rumbold, 1902, s. 317). Yönetimde Padişah irâdesini savunan Paşa, idarî anlamda çok sert önlemlere, diplomaside de Rus dostluğuna inanmıştır (Demiroğlu ve Uyanık, 2014, s. 200; Gencer, 1993, s. 507). Dolayısıyla Âlî ve Fuad paşalar zamanında somut kazançlar elde edemeyen Rusya aradığı fırsatı Mahmud Nedim ile bulmuştur. İmparatorlukta bulunan Rus elçisi General İgnatiyef, Mahmud Nedim Paşa ile arasını iyi tutarak onu yönlendirmiş ve böylece Avrupa’nın Osmanlı’ya karşı tavır almasına sebebiyet vermiştir. Hatta o dönemde çıkan Bulgar meselesinde, Rus ordusu, isyanın bastırılmamasını bahane ederek İstanbul önlerine kadar gelmiştir. Kısaca özetlemek gerekirse iç ve dış siyasette yaşanan zaaf, Rus nüfuzunun Osmanlı siyasetine tesiri, İgnatiyef tarafından çok iyi kullanılmıştır. Elçi bir ifadesinde yaşanan bu hadiseler için; “1871-1875 tarihleri arasında Babialî ile ilişkilerimiz kuruldu. Bu durum Avrupa’nın kıskandığı boyutlara kadar geldi. Bu ilişkilerin kurulduğu an ile birlikte Balkanlar üzerinde önemli bir etki gösterdik. Bundan daha iyisini isteyemedik” demiştir (İgnatyev, 1914a, s. 72). Ülkenin bütün kapılarını İgnatiyef’e açan Mahmud Nedim Paşa, onun bütün emellerini elinden geldiğince

gerçekleştirmeye çalışmıştır. Lakin Paşa, bir taraftan Rusya'yla ilişkileri iyi tutarken, bir taraftan da Balkan milletlerinin Rusya tarafından kışkırtıldığı gerçeğini göz önüne alarak, Fransa ile olan münasebetlerini de iyi tutmaya çalışmıştır. Bunun nedeni Fransa'dan gelecek olan fonlardan, savaş için olmasa bile en azından Balkanlardaki iç isyanlarda kullanılmak üzere bir ordu kurmaktı (Stambulov 1935, s. 146). Asıl sempatisi Rusya olmasına rağmen Paşa, ülkenin bekâsını gözeterek bir taraftan İngiliz elçisi Sir Canning'e, bir taraftan da Fransa sefaretine iyi görünmek istemiştir (Karal, 2007, s. 23; Fatma Aliye, 1995, s. 109). Bu bağlamda, Mahmud Nedim Paşa'nın dış siyaseti, bazı kimseler tarafından Devleti adeta maceraya sürüklemek olarak ifade edilmiştir (Kurşun, 1998, s. 122). Objektif bir gözle bakıldığında, Paşa'nın dış siyasette Rusya tarafını seçmesi diğer devletlerle olan bağın koptuğu anlamına gelmemektedir. Paşa, devletin bekâsını herşeyin önünde tutmuş ve bu yönde Rusya'yla ilişkileri daha çok tercih etse de diğer devletlerle bağları hiçbir zaman koparmamıştır denilebilir.

İgnatıyef, bu süre zarfında Paşa ile sık aralıklarla özel görüşerek, batılı güçlerin dostluğuna itimat eden Babîlî'nin yanıldığını, aksine İmparatorluğun çıkar götmeyen yegâne dostunun Rusya olduğunu dile getirerek iknaya çalışmıştır (Kapıcı, 2013, s. 382). Bundan sonra Osmanlı Devleti'nde artık Fransız nüfuzu yerini Rus nüfuzuna bırakmıştır (Karal, 2003, s. 236). Diplomaside güdülen Rus politikası, İmparatorluğun Avrupa güçleri karşısında itibarını sarsmış ve dış politikada devletin yalnız kalmasına vesile olmuştur. Bunlardan dolayı Mahmud Nedim Paşa, bazı kesimler tarafından "Moskof Nedim" (Bâsiretçi Ali Efendi, 1997, s. 28) bilhassa "Nedimof" diye zikredilmiştir (Midhat Paşa, 1997a, s. 61; Ebuzziya Tevfik, 1973, s. 2021). Rus etkisinin akıl almaz bir seviyede arttığını düşünen kimi çevreler daha da ileriye giderek elçiyi "Sultan İgnatıyef" olarak adlandırmışlardır (Kaya, 2015, s. 66). Rus elçisinin bu şekilde ifade edilmesi dönemin padişahı Sultan Abdülaziz için ağır hakaret ve ithamlar içermektedir.

Sadr-ı esbak Âlî Paşa, daha dengeli bir politika yürüterek içişlerine müdahale etmediği taktirde, Rusya'yla siyasî ilişkilere önem vermiş, ancak diğer Avrupa güçleriyle arayış açmamaya özen göstermiştir. Mahmud Nedim Paşa diğer bürokratlardan ayrı bir stratejiyi güderek sınır ötesi devletlere dayanmaktan ziyade komşu devletlerle iyi ilişkiler kurmayı esas almıştır (Armaoğlu, 2006, s. 488; Cevdet Paşa, 1986, s. 27). Bundan hareketle, Paşa'nın dış siyasette denge politikasının Rusya'dan yana olduğu öne sürülebilmektedir.

Aslında Paşa'nın elçiyi tanışıklığı Bahriye Nâzırlığı döneminden itibaren başlamış ve kopmadan devam etmiştir (Petrosyan, 1984, s. 48). Rus yanlısı politikaları ve muhalif grup

tarafından kendisine atfedilen usulsüzlükler, tüm memurların ve tebaanın Mahmud Nedim Paşa'ya karşı tavır almalarına neden olmuştur. Hatta Sultan ve Paşa'nın elçi İgnatiyef'i kendilerine akıl hocası olarak kabul ettiği yönünde yapılan yorumlar, halk arasında çok fazla telaffuz edilmiştir (Akyıldız, 2003, s. 375; Ebuzziya Tevfik, 1973, s. 410). İmparatorluğun memur tayini gibi en basit işlerden bütün devlet işlerine kadar, elçiye müracaat etme ihtiyacı duyduğu öne sürülerek bu durum hem Avrupa kamuoyunda hem de Osmanlı tebaasında olumsuz fikirlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Diğer yandan, yaşanan bu gelişmeler, İmparatorluğu Rusya'nın tuzağına düşüreceği düşüncesinden ötürü Rusya'yı hayli memnun etmiştir (Karal, 2003, s. 71-72). Hatta İgnatiyef'e bu konudaki başarısından mütevellit nişan dahi verilmiştir (İ.HR.. 249/14846). Mahmud Nedim Paşa, devlet işlerindeki bazı konularda, fikirlerine değer verdiği İgnatiyef'e başvurmuştur (Karal, 2000, s. 24). Elçi İgnatiyef de Paşa'nın Rus yanlı politikasını iyi değerlendirerek çıkarları doğrultusunda Mahmud Nedim'i yönlendirmiştir (Abdurrahman Şeref, 1339/1920, s. 163; Kara ve Toprak, 2016, s. 679). Yaşanan olaylar ve gelişmeler, her iki tarafın birbiriyle iyi anlaşması, Âlî Paşa'nın Rus aleyhtarlığının bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Zira Osmanlı İmparatorluğunun güçlenmesini istemeyen İgnatiyef'e göre, Âlî Paşa'nın politikaları İmparatorluğu kuvvetlendirmekteydi. Bundan ötürü elçi hem Sultanın hem de Paşa'nın politikalarından memnuniyet duyarak bu fırsatı iyi değerlendirmiştir (Davison, 1997, s. 55-56; Kapıcı, 2013, s. 376). Diğer yandan çarlık Rusya'sına Sultan Abdülaziz'in de duyduğu hayranlığın, (İgnatyev, 1914b, s. 496) doğal olarak sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın Rus yanlı politikalar benimsemesine neden olduğu ileri sürülebilir. Fransız yanlısı Hâriciye Nâzırı Halil Paşa'nın Sultanla arasında geçen bir konuşmayı Fransız elçisinin Vouge'ye iletmediği 12 Mart 1873 tarihli raporda: *"Bana iktidarımın bir kısmından vazgeçmem ve meşrutiyet sistemine yaklaşmam önerildi. Sizin de meşrutiyetçi fikirlerden uzak olmadığınız söyleniyor. Fakat bunları onaylamıyorum. Rusya'da olup bitenler bana mutlakiyetçi rejimin üstünlüklerini gösteriyor. Rusya, İmparatorun gayreti ile büyük ilerlemeler kaydediyor"* ifadeleri bu görüşü destekler mahiyettedir (Kaya, 2015, s. 66). Demiryolu yapımına önem veren Osmanlı Devleti, 1869 yılında Avusturya sınırlarına kadar uzanacak olan demiryolu yapımı için Alman iş adamı Baron de Hirsch'e 99 yıllığına imtiyaz vermiştir. Hirsch bu anlaşmayla "İstanbul'u, Edirne ve Filibe, Sofya, Niş, Priştine ve Bosna-Hersek üzerinden Avusturya demiryollarına bağlayacak," (Autheman, 2002, s. 62) sonrasında bu hat üzerinden Adalar Denizinde Dedeoğaç ve Selanik'e, Karadeniz kıyısında da Burgaz'a indirecek birer bağlantı hattı yapacaktı (Engelhardt, 2010, s. 281). Osmanlı Devleti, bu hatlar için Baron Hirsch'e yüklü

miktarda borçlandırılmıştı. Mahmud Nedim Paşa ile aralarındaki ilişkiye dayanarak Baron Hirsch'le yapılan imtiyazları feshettiren İgnatiyef, Osmanlı Devleti'ni yüklü tazminat ödemeye mecbur bırakmıştır (Salih Münir Paşa, 2015, s. 492; Engin, 1993, s. 88-91; Karamursal, 1989, s. 98). Bu durum muhalif grupları çileden çıkararak Paşa'nın bu feshi bilerek yaptığı, karşılığında rüşvet aldığı ve hatta rüşvetin bir kısmını da Sultana verdiği iddia edilmiştir (Engin, 1993, s. 88-91; Akyıldız, 2019, s. 185). Uzun zaman sonra tamamlanan yollarda birçok kusur bulunmuştur ve yapım sürecinde ekstra masrafın çıkması da zaten kötü olan ekonomiyi çıkmaza sokmuştur (Akyıldız, 2019, s. 186, 188). Tüm yaşananlar dışında, Mahmud Nedim Paşa'dan aldığı cesaretle hareket eden İgnatiyef, özellikle Balkan bölgesinde bulunan Hıristiyan tebaa arasında rahatça Panslavizm'i yaymaya çalışmış ve Bulgar eksarhlığının kurulmasına neden olmuştur (Midhat Paşa, 1997a, s. 150; Midhat Paşa, 1997b, s. 43). Kısacası İgnatiyef, Osmanlı tebaası bulunan Ermenileri, Kürtleri, özellikle de Balkanlardaki Hıristiyanları zamanı geldiğinde isyan ettirmek üzere bir araç olarak kullanmak istemiştir (Davison, 1997, s. 56).

Sonuç

XVIII. yüzyılda klasik dönemdeki şaşasını kaybeden Osmanlı Devleti, eski gücüne yeniden kavuşabilmek adına tüm kurumlarında bir modernleşme süreci başlatmıştır. Tanzimatla başlayıp Sultan II. Abdülhamid'in saltanatına kadar olan süreçte bürokrasinin merkezi olan Babıâli, yönetimde ön plana çıkmış ve tarih, Saray-Babıâli çekişmesine tanıklık etmiştir. Tanzimat'ın kurucusu Mustafa Reşid Paşa ve yetiştirmeleri Âli ve Fuad paşalar Tanzimat ve ıslahat taraftarı iken, Mustafa Reşid'in diğer yetiştirmesi Nedim Paşa da tam tersine gelenekçi ve saray tarafında yer almaktadır. Savunduğu gelenekçi düşüncelerden ötürü muhalif çevreler kazanmış olsa da, saray için dikkat çekmeyi başararak önemli memurluklara hatta sadâret gibi devlet kademesinin en yüksek makamına dahi vasil olmuştur. Saraya yakın tavırları ve savunduğu fikirleri onun önemli bir figür olmasını sağlamıştır. Tanzimat Reformlarının şiddetli muhalifi olan Mahmud Nedim Paşa, Tanzimat'ın bürokratik düzenini dağıtmak için var gücüyle mücadele etmiştir. Paşa'nın diplomatik ve politik eğilimleri hasebiyle Babıâli'de Rus nüfuzu bir nebze ağır basmıştır. Buna ek olarak iktisadî açıdan devleti iflasa götüren istikrâz politikası, iç isyanlar, idarî bozukluklar, siyasî oluşum sürecinde olan Yeni Osmanlıların savunduğu ve kamuoyuna duyurmaya çalıştığı hürriyet, meşrutiyet ve eşitlik fikirleri gibi nedenler devleti tehdit eden unsurlar olmuş, Paşa ve onun yaptıklarına ses çıkarmayan Sultan da tüm yaşananların müsebbibi gösterilmiştir. İç siyasette istibdat yönetimini, diplomaside de Rusya'nın dostluğunu önemseyen Paşa, özellikle Rus

yandaşlığından dolayı “Nedimof” diye yaftalanmıştır. Devlet adamları ve halk nezdinde, Paşa'nın birçok mahfilde Rus hayranı olarak bilinmesi, kendisinin ve padişahın İgnatıyef'e akıl hocası olarak danıştıkları yönündeki fikirler sıkça gündeme getirilmiştir. Aslında dış siyasette taraftarlık mevzusuna daha objektif bakıldığında, Mahmud Nedim Paşa'ya kadar sadâret makamında bulunmuş çoğu sadrazamın bir dış güce dayandığı aşıkardır. Fuad Paşa, Âlî Paşa ve Rıza Paşa Fransa yanlısı, Ömer Lütfi ve Reşid paşalar İngiltere yanlısı iken Mahmud Nedim Paşa da Rus taraftarlığını benimsemiştir. Nasılki bu paşalar için yanlısı olduğu devlet ile alakalı bir lakap takılmadıysa, Mahmud Nedim Paşa'ya da bu şekilde lakap takılması adil bir yaklaşım değildir denilebilir. Nedim Paşa'ya lakap takılmasının altında farklı bir neden aranması gerektiği düşünülmektedir. Bu neden ise muhtemeldir ki Paşa'nın Mustafa Reşid Paşa ve zikredilen paşaların aksine Tanzimat ve getirdiklerine karşı olan muhalif duruşudur. Esasen burada üzerinde durulacak şey “bir dış güce dayanma” kavramıdır. Buradaki gerçek şudur ki; devletini seven ve bekâsını düşünen bürokratların, çöküş sürecinde bulunan devletini kurtarmak adına dönemin önemli güçlerinden birine yakın durması ve o devletin stratejilerini daha makul bulmasıdır. Bu bağlamda Mahmud Nedim Paşa'nın dış politikadaki siyasetini de bu şekilde algılamak daha doğru olacaktır. Ayrıca Paşa'yı her ne kadar kıyasıya eleştiren muhalifleri varsa da şahsını ve fikirlerini öven, destekleyen devlet adamlarının da olduğu unutulmamalıdır. Mahmud Nedim Paşa, Sultan II. Mahmud'un sınır komşusu Rusya'ya daha fazla güvenilmesi gerektiği yönündeki siyasî görüşünden yola çıkarak kendisi de bu stratejiyi benimsemiş ve dış politikada Rusya'ya dayanmayı tercih etmiştir. Sanıldığı üzere bu durum Mahmud Nedim Paşa'yı ne bir Rus ajanı yapar ne de Paşa'nın ülkesini satacağı anlamına gelmektedir. Son dönem Osmanlı tarihine baktığımızda, sık sık yaşanan savaşlardan ötürü özellikle Osmanlı tebaasında Rusya'nın ezeli düşman olarak görüldüğü göz önüne alındığında, Rus dostluğuna inanan ve benimseyen Paşa'ya, “Nedimof” lakabının yakıştırıldığı düşünülebilir. Özellikle Rus yanlısı stratejilerinden dolayı Paşa'ya karşı memurların, halkın, ordunun ve basının düşmanlığını kazandığı için karşısında geniş çaplı muhalefet bloğu oluşmuştur. Netice itibarıyla, İmparatorluğun XIX. yüzyılda içinde bulunduğu idarî, siyasî, askerî, iktisadî ve sosyal durum göz önüne alındığında dönemin Sultanı ve bürokratlarının hepsinin ortak yönünün devletin bekâsı olduğudur. Ancak fikirlerin icraata, uygulamaya geçtiği noktada ayrılıklar yaşandığı aşıkardır. Söz konusu dönemin bürokratları kendince devleti için doğru olanı yapmaya gayret göstermiştir. Dış siyasette muhakkak bir dış güce ihtiyaç duyulduğu ortaya çıkmış ve bu doğrultuda herhangi bir devletin dostluğuna inanılmıştır.

Burada dostluk kavramı yanlış anlaşılmalıdır. Devletin çıkarları için başka bir güçle ittifak yapılması, siyasî, iktisadî, sosyal ilişkiler kurulması gayet olağandır. Mahmud Nedim Paşa dış siyasette denge politikasını güderek, bu fikirler doğrultusunda kendince haklı gerekçelerle Rusya'yla ilişkilerin geliştirilmesi yönünde karar vermiştir. Bu durum Paşa'nın, Rusya'nın kuklası olduğu anlamına gelmemektedir. Ayrıca Mahmud Nedim Paşa, bunu yaparken de diğer devletlerle olan bağı da koparmamaya çalışmıştır. Ancak değinildiği üzere devletin içinde bulunduğu durum göz önüne alındığında Paşa'nın bu şekilde anıldığı gözlemlenmiştir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadâret / Divân Kalemî Evrakı (A. DVN.)

A. DVN. Dosya No: 95, Gömlek No: 8.

Sadâret / Mektûbi / Mühimme Kalemî Evrakı (A. MKT.MHM.)

A. MKT.MHM. Dosya No: 385, Gömlek No: 57.

Sadâret / Mektûbi / Umum Vilâyet Evrakı (A. MKT.UM..)

A. MKT.UM.. Dosya No: 221, Gömlek No: 42.

A. MKT.UM.. Dosya No: 251, Gömlek No: 54.

Satın Alınan Evrak / Ali Fuad Türkgeldi Evrakı (HSD.AFT)

HSD.AFT Dosya No: 3, Gömlek No: 60.

İrade / Dâhiliye (İ..DH..)

İ..DH.. Dosya No: 315, Gömlek No: 20319.

İ..DH.. Dosya No: 572, Gömlek No: 39877.

İrade / Dosya Usulü (İ..DUİT.)

İ..DUİT. Dosya No: 190, Gömlek No: 50.

İrade / Hâriciye (İ..HR..)

İ..HR.. Dosya No: 249, Gömlek No: 14846.

Yıldız / Esas Evrakı (Y..EE..)

Y..EE.. Dosya No: 75, Gömlek No: 26.

Y..EE.. Dosya No: 75, Gömlek No: 60.

Sürelî Yayınlar

Salnâmeler

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. (H. 1273 - M. 1857). 11. Defa. Darü't-Tıbaatü'l-Amire.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. (H. 1285 - M. 1868). 23. Defa. Darü't-Tıbaatü'l-Amire.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. (H. 1286 - M. 1869). 24. Defa. Darü't-Tıbaatü'l-Amire.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. (H. 1287 - M. 1870). 25. Defa. Darü't-Tıbaatü'l-Amire.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. (H. 1288 - M. 1871). 26. Defa. Darü't-Tıbaatü'l-Amire.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. (H. 1289 - M. 1872). 27. Defa. Darü't-Tıbaatü'l-Amire.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. (H. 1297 - M. 1880). 35. Defa. Darü't-Tıbaatü'l-Amire.

Gazeteler

(9 Eylül 1871) (Cemâziyelahir 1288), *Basiret*, no: 464.

(29 Ağustos 1875), (27 Receb 1292), *Ceride-i Havadis*, no: 2864.

(11 Eylül 1871) (25 Cemâziyelahir 1288), *Takvim-i Vekayi* no: 1404.

(15 Mart 1868) (21 Za 1284), *Tasvir-i Efkâr*, no: 569.

(15 Mayıs 1883) (7 B 1300), *Tercüman-ı Hakikat*, no: 1479.

(20 Ekim 1879) (4 Za 1296), *Tercüman-ı Hakikat*, no: 403.

(28 Ağustos 1875) (26 B 1292), *Vakit*, no: 83.

Abdurrahman Şeref. (1339/1920). *Tarih Musahabeleri*. Matbaa-I Âmire.

Abdurrahman Şeref. (1996). *II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*. (Yay. Haz. B. Kodaman-M. Ali Ünal). TTK Yayınları.

- Abu-Manneh, B. (1990). The Sultan And The Bureaucracy: The Anti-Tanzimat Concepts Of Grand Vizier Mahmud Nedim Paşa. *International Journal of Middle East Studies*. 22/3. Cambridge University Press, 257-274.
- Akyıldız, A. (2003). Mahmud Nedim Paşa (1818-1883). *TDV İslam Ansiklopedisi*. (C 27. s. 374-376). TDV Yayınları.
- Akyıldız, A. (2018). *Osmanlı Merkez Bürokrasisi (1836-1856)*. Timaş Yayınları.
- Akyıldız, A. (2019). *Osmanlı'da Ulaşımın Modernleşmesi*. Timaş Yayınları.
- Aliye, F. (1995). *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*. Bedir Yayınevi.
- Armaoğlu, F. (2006). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*. Alkım Yayınevi.
- Âtîf Hüseyin Bey. (2013). *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*. Timaş Yayınları.
- Autheman, A. (2002). *Bank-ı Osmanî-i Şahane Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası*. (Çev. A. Berktaş). Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları.
- Bâsiretçi Ali Efendi. (1997). *İstanbul'da Yarım Asırlık Vekayi-i Mühimme*. Kitabevi Yayınları.
- Cevdet Paşa. (1986). *Tezâkir 1-12*. TTK Yayınları.
- Çağatay, N. (1985). Tanzimat ve Türk Eğitimi: Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri (Bildiriler). s. 53-64. TTK Yayınları.
- Danişmend, İ. H. (1971). *Osmanlı Devlet Erkânı*. Türkiye Yayınevi.
- Davison, R. H. (1991). Mahmud Nedim Pasha. *Eİ*, Vol VI, 68-69.
- Davison, R. H. (1997). *Osmanlı İmparatorluğunda Reform (1856-1876)*. (C II). Papirüs Yayınevi.
- Demiroğlu, H. & Uyanık F. (2014). Osmanlı ve Rus Kaynaklarına Göre General İgnatyev'in Sultan Abdülaziz Dönemi Faaliyetleri (1864-1876). *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu (Bildiriler)*. (C III. s. 183-204). TTK Yayınları.
- Dönmez, A. (2019). *Osmanlı Devleti'nde İktidar Mücadelesi (1845-1858)*. Grafiker Yayınları.
- Ebuzziya Tefvik. (1973). *Yeni Osmanlılar Tarihi*. Hürriyet Yayınları.
- Engelhardt, E. P. (2010). *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri (Tanzimat)*. Örgün Yayınevi.
- Engin, V. (1993). *Rumeli Demiryolları*. Eren Yayıncılık.

- Gencer, A. İ. (1993). Tanzimat Fermanı (1839)'dan 1876'ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. (C 11. s. 431-521). Çağ Yayınları.
- Hülagü, M. M. (2007). *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri (Hususi Doktoru Âtîf Hüseyin Bey'in Hatıratı)*. Pan Yayıncılık.
- İgnatyev, N.P. (1914a). Zapiski. *İstoriçeskiy Vestnik İstoriko-Literaturniy Jurnal*, 49-75.
- İgnatyev, N.P. (1914b). Poezdka Grağa N.P. İgnatyeva po Evropeyskim Stolitsam Pered Voynoy 1877-1878 g.g. *Russkaya Starina*, 491-516.
- İnal, İ. M. K. (1982). *Son Sadrazamlar I*. Dergâh Yayınları.
- Kapıcı, Ö. (2013). *Osmanlı – Rus İlişkilerinde N.P. İgnatyev Dönemi ve Rusya'nın Osmanlı Siyaseti (1864-1877)*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Hacette Üniversitesi.
- Kara, G. & Toprak, S. (2016). 19. Yüzyıl Sonunda Balkan Siyaseti Gölgesinde Rusya'nın Yalnızlaşması. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, 5/4, 677-689.
- Karal, E. Z. (2000). *Osmanlı Tarihi (Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907))*. (C VIII). TTK Yayınları.
- Karal, E. Z. (2007). *Osmanlı Tarihi (Islahat Fermanı Devri (1856-1861))*. (C VI). TTK Yayınları.
- Karal, E. Z. (2003). *Osmanlı Tarihi (Islahat Fermanı Devri (1861-1876))*. (C VII). TTK Yayınları.
- Karamursal, Z. (1989). *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tedkikler*. TTK Yayınları.
- Karataş, Y., Karasu, D. & Karasu, M. K. (2021). *Mahmud Nedim Paşa Âyîne ve Hasbihâl (Bir Babıalı Eleştirisi)*. Eğitim Yayınevi.
- Kaya, G. (2015). Bürokratik Nüfûza Karşı Monarşik Egemenliği Yeniden Kurgulamak Üzerine Bir Girişim: Mahmud Nedim Paşa'nın Görüşlerinde Ahlâk ve Devlet İdaresi. *OTAM*, 38, 55-94.
- Kurat, A. N. (2014). *Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye Kadar)*. TTK Yayınları.
- Kurat, A. N. (2011). *Türkiye ve Rusya (XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919))*. TTK Yayınları.
- Kurşun, Z. (2003). Mehmed Memduh Paşa (1839-1925). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (C. 28. ss. 495-497). TDV Yayınları.
- Kurşun, Z. (1998). *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti (Vehhabî Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı)*. TTK Yayınları.

- Mahmud Celaleddin Paşa. (1983). *Mir'ât-ı Hakikat (Târihi Hakikatların Aynası)*. (C I-II-III). Berekât Yayınevi.
- Mahmud Nedim Paşa. (1327). *Âyine ve Hasbihâl*. Karabet Matbaası.
- Mahmud Nedim Paşa. (ty.). *Divân-ı Mahmud Nedim Paşa*. Millet Genel Kütüphanesi. Âli Emîrî Tasnifi 435-439.
- Mahmud Nedim Paşa. (1283). *Hikâye-i Melik Muzaffer*. İstanbul.
- Mahmud Nedim Paşa. (1032) *Sadr-ı Esbak Mahmud Nedim Paşa'nın Üss-i İnkılaba Müdafaanâmesi*. Millet Genel Kütüphanesi. A.E. Tarih. CD 905.
- Süreyya, M. (1996). *Sicill-i Osmani*. (C III-IV). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Midhat Paşa. (1997b). *Mir'at-ı Hayret (Yıldız Mahkemesi ve Taif Zindanı)*. (Yay. Haz. O. Selim Kocahanoğlu). Temel Yayınları.
- Midhat Paşa. (1997a). *Tabsıra-i İbret (Hayatım İbret Olsun)*. (Yay. Haz. O. Selim Kocahanoğlu). Temel Yayınları.
- Mordtmann, A. D. (1999). *İstanbul ve Yeni Osmanlılar*. (C I-II). Pera Yayıncılık.
- Ortaylı, İ. (2007). *Son İmparatorluk Osmanlı*. Timaş Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2008). *Tarihin İzinde*. Profil Yayıncılık.
- Özcan, B. (2007). Bir Baskının Anatomisi: Sinop Faciası. *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2 (1), 7-18.
- Özcan, B. (2010). Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya Yönelik Dış Politikası (19. Yüzyıl ve 20. Yüzyıl Başı). *Türk Dış Politikası Osmanlı Dönemi 2*, Gökkuşbu Yayınları, 309-326.
- Özcan, B. (2008). *Sinop Deniz Faciası*. Deniz Basımevi.
- Öztuna, Y. (1984). *Bir Darbenin Anatomisi*. Ötüken Neşriyat.
- Öztuna, Y. (2006). *Tanzimat Paşaları Âlî ve Fuâd Paşalar*. Ötüken Neşriyat.
- Öztürk, Y. (2010). Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya Yönelik Dış Politikası ve Türkiye-Moskova İlişkileri (16. ve 17. Yüzyıllar). *Türk Dış Politikası Osmanlı Dönemi 2*, Gökkuşbu Yayıncılık, 217-280.
- Pakalın, M. Z. (1940). *Mahmud Nedim Paşa*. Ahmet Said Matbaası.

- Petrosyan, Y. A. (1984). Russko-Turetskie Otnosheniya i Pervie Turetskie Konstitusionalisti (1875-1877). No: 4. *İstoriko-Filologicheskij Jurnal*, 45-58.
- Rumbold, H. (1902). *Recollections of a Diplomatist*. (Vol II). London, Edwar Arnold, Dublişher to the Endia Office.
- Sadrazam Sait Paşa. (1977). *Anılar*. Hürriyet Yayınları.
- Salih Münir Paşa (Çorlulu). (2015). *Geçmiş Zamanlar (II. Abdülhamid Devri Osmanlı Diplomasisi, İstanbul ve Paris Hatıraları)*. TTK Basımevi.
- Stambulov V. (1935). *Yego zovut Kemal'*. Obrushchayte vnimaniye na veshchi.
- Şahin, H. (2010). Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya Yönelik Dış Politikası (18. Yüzyıl). *Türk Dış Politikası Osmanlı Dönemi 2*, Gökkuşbe Yayıncılık, 281-308.
- Tanpınar, A. H. (2014). *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. Dergâh Yayınları.
- Topsakal, İ. (2016). Tarihi Süreçte Rusya-Türkiye İlişkileri. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C III, 33-53.
- Tukin. C. (1947). *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi*. Üniversite Matbaacılık.
- Türk geldi, A. F. (1987). *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*. (C I-II). TTK Basımevi.
- Yılmaz, R. (2008). Mahmud Nedim Paşa. *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*. (C. II). Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 69-70.
- Atatürk kitaplığı, 2024. <http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/yordambt/yordam.php?aTumu=>